

УДК: 821.161.2-31.09 + 929 Бердник

Ірина ГРЕЧАНИК,

кандидат філологічних наук

(Луганський національний університет імені Тараса Шевченка)

БАГАТОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК КОНСТРУКТ ХРОНОТОПНОЇ ПОЛІФОНІЇ У РОМАНАХ-ФЕЄРІЯХ ОЛЕСЯ БЕРДНИКА

У статті розглядається проблема багатосуб'єктності як одного з конструктивних хромотопної поліфонії у фантастичних творах Олесь Бердника. Автор статті аналізує різні способи вияву суб'єктивних полів у хромотопних формах творів письменника. У результаті дослідження з'ясовано, що фантастичний хромотоп у романах Олесь Бердника зумовлює полісуб'єктні конструкції.

Ключові слова: хромотоп, суб'єкт, фантастична проза, роман, нарративна стратегія.

Творчість легендарного письменника-фантаста, майстра інтелектуальної прози, основоположника жанру роману-феєрії Олесь Бердника сьогодні все частіше стає предметом тривалих наукових дискусій. Творча спадщина цього письменника не дуже велика, але саме його твори часто стають основою для досліджень художнього аналізу різного рівня. Окремої уваги потребує конструктивна площина творів Олесь Бердника, вивчення принципів моделювання художньої дійсності, що є надзвичайно актуальним у наш час, оскільки в сучасному літературознавчому просторі дослідники дедалі активніше звертаються до проблем сакрального, фантастичного в художньому тексті. Варто зазначити, що творчість Олесь Бердника становить собою зразок класичної української фантастики і представляє велику цінність для наукових літературознавчих студій.

Мета пропонованого дослідження – вивчити явище багатосуб'єктності на основі хромотопної поліфонії романів-феєрій Олесь Бердника.

Різноплановість та багатоаспектність сучасної української літератури зумовлює різнобарв'я її жанрових та художніх форм. У сучасному літературно-мистецькому просторі надзвичайно актуально постає питання про фантастичне, про те, що недосяжне для людського ока. Цікавими стають явища, для вияву яких необхідно «відчути» душу персонажа, пережити його життя, побачити світ його очима. Це зумовлює появу у творах різних художніх еволюційних процесів. Окремої уваги потребує система часопросторових пластів художнього твору, зумовлена нарративною стратегією. Яскравим прикладом часопросторової розгалуженості художнього нарративу є творчість О. Бердника. Творчість цього письменника унікальна через те, що тут на першому плані може перебувати одразу декілька площин суб'єктивно-психологічного хромотопу. Ключовою з них є часопростір персонажа, сформований відповідно до ситуації художнього простору твору. На цей «штучний» часопростір накладається (свідомо або

несвідомо) і суб'єктивно-психологічний часопростір власне автора художнього твору. Він стає ніби призмою, реальним досвідом, на основі якого формується той чи інший часопросторовий пласт. Саме такий спосіб оповіді зумовлює нарративну перспективу у фантастичному тексті. Більше того, тут важливого значення набуває те, що саме у фантастичному творі часопростір є «вперше сформований», новотвірний, його сприйняття відбувається через безпосередню оповідь, оскільки досвіду стосовно цього фантастичного світу читацький загаль не має. Отже, тут відбувається формування ще одного часопросторового пласту – читацький хронотоп. Іншими словами, площина сприймання нарративу художнього твору. Таким чином, часопросторова поліфонія у творі, який належить до фантастичного метажанру, базується на синтезі трьох первинних хронотопів.

Одним із найвідоміших та найбільших романів письменника-фантаста є роман-феєрія «Вогнесміх». Специфікою хронотопної організації цього твору є те, що художній план тут моделюється у двох основних площинах: «Я» головного персонажа (Гриця) – навколишній світ; «Я» Гриця в суб'єктивно-психологічному часопросторі. У такий спосіб відбувається подвоєння індивідуального часопростору персонажа: суб'єктивно-психологічний та об'єктивно-атрибутивний. Тобто таким чином відбувається самовиявлення героя у собі та самопрезентація героя в навколишньому світі. Так, в одному із монологів, зорієнтованому в суб'єктивно-психологічному світі, йдеться: «Та де ж ти можеш прочитати про те, чого не було? – почувся десь у глибині свідомості голос Радісного. – Доки шкаралупа лялечки не прогризена, хіба може гусинь щось знати про політ метелика? Хіба що генетичні сни та мрії інколи пропливають в її свідомості – сни про політ, мрії про крилатість.... Але все те – ніби химерні тіні літнього дня. Тому – шукай в собі, шукай в житті. Життя – найкращий порадник, а ключ до його таємниць – радість!» [1, с. 41]. Поряд із цим відбувається репрезентація власного «Я» персонажа і в об'єктивно-атрибутивному просторі: «Хвилин тридцять Гриць стояв біля зупинки бориспільського автобуса, чекаючи пасажирів. Читати вже було нічого, і він заглибився у роздуми. Довкола вирували потоки людей, чулося дитяче щебетання, сміх молодих дівчат, цвірінкання горобців, які зчиняли бійки за крихти хліба і зернята....» [1, с. 46]. Так перед читачем постає два суб'єктивні вияви Гриця: перший (ширший) реалізується в індивідуально-особистісному часопросторі, а другий (вужчий) діє в навколишньому середовищі. Більше того, творча манера Олеса Бердника передбачає, що суб'єктивно-психологічний хронотоп не відкривається самостійно, письменник зазвичай уводить у текст певний «образ-підштовхувач», який спонукає до розгортання фантастичної, сакральної, особистісної просторової форми. Ця модель зазвичай зображена в еволюційному процесі: від зародження до піку розквіту.

Апогею суб'єктивна актуалізація у хронотопній системі роману «Вогнесміх» досягає у легендарному просторі острова сліпців. Якщо на

прикладі Гриця Гука автор акцентує на хронотопній прогресії внутрішньопросторової свободи, то для репрезентації кінцевої точки розвитку суб'єктивно-психологічного часопростору та демонстрації результату згубного впливу суспільства на ідеальний внутрішній простір автор використовує іншого носія пасіонарної свідомості – легендарного Космоандра. Таким чином, фантастичний часопростір приходить на зміну нефантастичному й репрезентує образ очікуваного майбутнього, ідеального світу, окреслює форму комфортного буття. С. Олійник говорить про те, що майбутнє витворене з фрагментів сучасності, з непомітних прихованих складників миттєвої дійсності. Воно є потенційною реальністю, яка здобуває буття за певних обставин [8, с. 89].

Специфічною рисою внутрішньої просторової організації об'єкта пасіонарності є необмежена часова й просторова перспектива, спрямована на усвідомлення внутрішнього простору як центру Всесвіту: «...основне – дати крила радості, які інтуїтивно відають, куди летіти, куди спрямовувати політ» [1, с. 445]. Гармонія двох світів (зовнішнього й внутрішнього) є основою для відчуття внутрішньої досконалості, яка, у свою чергу, наділяє героя здатністю левітації. Центром перцептивного простору Космоандра є сонце. Цей концепт спільний для суб'єктивно-психологічного й об'єктивно-атрибутивного світу героя. Екзистенція пасіонарності посилюється відчуттям єдиного призначення героя: «Вихідна антропологічна основа така: людина – безмежно складне і глибинне зерно вітальності, чутливості, усвідомлення, саморозкриття, одуховлення. Меж для її саморозвитку немає. Будь-який кордон – лише природна або штучна перепона, яку можна усунути. Найголовніша перепона – в свідомості: ноосфера та психосфера Землі переповнена такими стереотипами тупиків і самообмежень, що достатньо ізолювати дитя від них, як буйна динаміка духовного зерна сама знаходитиме річища для свого вияву» [1, с. 441]. Саме така віра в надприродність наділяє персонажа незвичайними можливостями. Наративна стратегія охоплює ідею гармонійного внутрішнього світу особистості, яка, за умови наявності мотивації та віри, здатна реалізувати поставлену мету. Світ, у якому живе Космоандр та його брати, репродукує структуру з сонцем у центрі й із цілковитою відсутністю подразників. Цей альтернативний суб'єктивно-психологічний часопростір персонажа змодельований на основі тенденційного відчуття людської всемогутності. Динаміка зазначеного простору зазнає часткової руйнації з боку зовнішніх чинників сучасного для героя середовища, і лише та внутрішня самозорієнтованість здатна вивести форму цього усталеного часопростору на вищий рівень духовності. На прикладі Космоандра демонструється безліч природних можливостей, якими наділена людина, проте «законсервованість» суспільства в матеріалістичній ідеології гальмує процес саморозвитку. Суб'єктивно-психологічний часопростір Космоандра відрізняється тим, що він складає цілісну картину світу, у результаті чого формувалася його безмежність. Уявлення, яке допомогли йому сформувати вчителі, базувалися на відчутті

гармонії, нероздільності світу: «... ми творили новий світ – цільний, монолітний, радісний, в якому чутливий ментальний центр людини і природи складав співзвуччя, цілісність – гармонійну і нерозривну. Це те, що Гаутама називав Нірваною» [1, с. 444]. На цьому рівні репрезентована ідеальна, фантастична форма часопросторової конструкції суб'єктивно-психологічного часопростору.

Сонце з концепту перцептивного простору підводиться до семантичної форми перцептивного центру. Світ, сформований навколо нього, є гармонійним, а всі основні категорії, що до нього належать, закономірні та цілісні. Фантастичний суб'єктивно-психологічний часопростір персонажа – це суцільний світовий простір, недоступний для пізнання, але підвладний для відчуття, отже, його основною характеристикою є трансцендентність. Семантичні межі понять Сонця і Серця спростовуються, а ці дві категорії окреслюються як певна цілісність, центр ідеального світу. Тут моделюється своєрідний простір майбутнього «людського щастя», шлях до якого окреслюється через призму самосвідомості людини в системі Всесвіту.

Таким чином, ідеальний рівень суб'єктивно-психологічного часопростору особистості, який уособлює фінальну точку концепції пасіонарності, становить свободу від часу й простору. Основна категорія такого ідеального світу – внутрішня необмеженість, яка є тотожною до поняття «людського щастя».

За подібною схемою, але дещо ускладненою, розгортається хронотопна система у романі-феєрії «Зоряний Корсар». Багатосуб'єктність тут також зумовлена комплексом часопросторових площин та сюжетних ліній, на кожній з яких відбувається саморепрезентація героя в об'єктивно-атрибутивному та суб'єктивно-психологічному часопросторі.

Найпершим художнім виявом є суб'єктивно-психологічний часопростір Сергія Горениці, актуалізований на основі його щоденникових записів. Ця просторова форма насичена великою кількістю синтезованих релігійних образів – «синтезованих», бо тут відбувається взаємодія християнської, індійської, буддистської релігій, які й стають формальною основою для суб'єктивного вияву героя: «Книга буття. Легенда про Адама і Єву. Деміург творить людей, щоб населяли планету, щоб панували над світом і любили його (...). В океані вічності пливе тисячоголовий Змії Шеша – Час. На ньому дремає Вішну – сукупність і суть життя. Інколи – суворо періодично – з його лона виростає, розквітає чарівний Лотос Буття, а на ньому сидить творець світу – Брахма [2, с. 21]. Суб'єкт у цьому просторі замкнений у власному внутрішньому світі, проте водночас сакральне поле, яке він осягає своєю думкою, є безмежним.

Більше того, зазначений суб'єктивно-психологічний простір зливається з простором персонажа, який з'являється далі – Вогневиком: «...я сиджу на камені над водою, дивлюся на ніжно-зелене пагіння очерету, думаю думу. Про що? Тепер важко згадати. Якась туга, сум за втраченим,

поклик невідомого» [2, с. 24]. Перед читачем постають козацькі часи, подорож берегом Дніпра. Таким чином, відчувається певна десуб'єктивізація, вихід із зазначеної раніше суто суб'єктивно-психологічної просторової форми та окреслення її певним об'єктивно-атрибутивним простором. Суб'єктивно-психологічний простір змінюється відповідно до потоку думок героя, після «поринання» подумки в добу козаччини простора форма повертається до попередньої, але знов-таки ускладнюється вже сучасними для персонажа образами: «Я знову зустрівся з Вітою. Вона обнімала мене, мені було гарно, ласкаво, але уже чогось не стало. Я розповів їй про свої плани, про перспективи майбутніх пошуків, а вона мило усміхалася, стримуючи позіхи» [2, с. 34].

Таким чином, актуалізація суб'єктивно-психологічного хронотопу на початку твору відбувається безпосередньо через самовияв особистості головного персонажа у трьох основних формах: чиста свідомість з основою на сакральному, свідомість-пам'ять (із втіленням в образі козака) та свідомість-дзеркало реальності (із відбитками образів буденного життя).

Наступний етап репрезентації суб'єктивно-психологічного хронотопу демонструє «олюднення» свідомості. У романі з'являється нова хронотопна площина з індивідуальною наративною стратегією. У такий спосіб вводиться новий персонаж – робот УР, який в результаті загибелі всього екіпажу космокрейсера «Любов» змушений був виховувати двох немовлят. Його простір замкнений у сфері знань і функцій машини, і йому важко осягнути, що являє собою справжня любов, робот не може відчутти, а отже й пережити ці почуття: «УР почав оббігати квантопроменем історичну і художню інформацію, зв'язану з поняттям “Любов”. Багато чого він не розумів, і це викликало в його кристалічному мозкові безліч конфліктних імпульсів, які вимагали розв'язання, загрожуючи зруйнувати зрівноваженість структури робота» [2, с. 64]. Це свідчить про повну відсутність суб'єктивно-психологічного простору в зазначеного персонажа. Автор демонструє читачеві процес формування суб'єктивної свідомості на прикладі образу робота. Врешті-решт відбувається «олюднення» персонажа: в результаті кропіткої праці над собою робот стає людиною, що дає йому змогу осягнути почуття кохання. Отже, спостерігаємо явище *ресуб'єктивізації* індивідуально-особистісної площини персонажа, трансформації суб'єктивного наративу твору від машини до людини.

Наступним етапом актуалізації суб'єктивно-психологічного часопростору в романі-феєрії «Зоряний Корсар» є зображення персонажа Григора Бови, який, подібно до робота Ура, є елементом автономної наративної перспективи. Тут хронотоп рухає кульмінаційно-сюжетну основу твору і являє собою надзвичайно ускладнену художню форму. Його актуалізація відбувається у суб'єктивно-психологічному часопросторі та поряд із цим одразу в кількох об'єктивно-атрибутивних формах. Так, самосвідомість Григора в його об'єктивному світі представлена у соціальній ролі детектива, криміналіста, сучасного Шерлока Холмса, який «знімає

під тягарем сумнівів, заглиблювався в давні й сучасні книги, думав і ... виконував рутинні завдання свого шефа. Хотілося плюнути на все і шукати іншої роботи – творчої, натхненної. Але стримувала хлопця надія – щось має статися! Щось надзвичайне, цікаве, хвилююче! Та надія повисала в повітрі» [2, с. 119]. На перший погляд, перед читачем постає звичайна форма нефантастичного художнього простору зі стандартними формами об'єктивно-атрибутивного та суб'єктивно-психологічного хронотопів, проте остання згадана часопросторова форма є «порталом» для відкриття ще одної площини багатосуб'єктності, яка актуалізована в снах, мареннях, галюцинаціях персонажа. У такий спосіб зазначена часопросторова конструкція, начебто залишаючись у формі «реального» відносно героя життя, у сюжеті твору відкриває «відчужений» суб'єктивно-психологічний часопростір планети Ара, який, у свою чергу, також репрезентований на об'єктивно-атрибутивному й суб'єктивно-психологічному рівні. Назва планети Ара має значення «Єдність». Об'єктивно-атрибутивна форма цього світу представлена вченими, космонавтами і Космократорами – деміургами нових світів, на чолі яких стояв Аріман. У цій площині автор частково відходить від описів та зображень об'єктивно-атрибутивного хронотопу, увага сконцентрована на суб'єктивно-психологічному самовияві персонажів цієї просторової форми. Радість свідомості – основне покликання космократорів. Репрезентація зазначеного простору відбувається за допомогою оповіді автора, а також через призму свідомості Меркурія, Громовиці, Арімана – персонажів, які виступають на перший план у цьому світі.

Таким чином, відбувається розширення просторових форм, а разом із тим суб'єктивних одиниць. Особливістю є те, що поступово ці дві просторові форми, нашаровуючись одна на одну, зливаються. Відповідно до цього, нашаровуються і суб'єктивно-психологічні часопростори персонажів. У романі-феєрії «Зоряний Корсар» О. Бердника представлена надзвичайно складна хронотопна конструкція. Кожна сюжетна лінія роману включає декілька часопросторових моделей, що зумовлюють різні форми суб'єктивних виявів персонажів відповідно до цих моделей.

Таким чином, фантастичний хронотоп відкриває широкі межі для формування художньої дійсності. У творчості Олеся Бердника ця дійсність зорієнтована у внутрішній світ персонажа, його суб'єктивно-психологічний часопростір. Об'єктивно-атрибутивна часопросторова форма є лише тлом для індивідуально-особистісного самовияву персонажа. Більше того, твори О. Бердника не обмежуються репрезентацією внутрішнього світу персонажа, охоплюючи і площину світобачення автора (наприклад, епіграф) і навіть зважаючи на особливості читацького сприймання (оскільки твір є фантастичним, уявлення про ситуацію у читача не може базуватися на попередньому досвіді реального світу, а моделюється лише на основі оповіді, авторської інтерпретації). Отже, багатосуб'єктність є одним із

важливих елементів конструювання ускладненої хронотопної моделі в художніх творах Олеся Бердника.

Література:

1. Бердник О. Вогнесміх / Олесь Бердник. – К. : Тріада-А, 2006. – 560 с.
2. Бердник О. Зоряний Корсар / Олесь Бердник; передм. Г. Прашкевича. – К. : Тріада-А; «Афон» ВД, 2004. – 572 с.
3. Бланшо М. Простір літератури : есе / М. Бланшо; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів : Кальварія, 2007. – 272 с.
4. Брандис Е. Фантастика и новое видение мира / Е. Брандис // Звезда. – 1981. – № 8. – С. 41 – 49.
5. Герасим Я. Категоріальна опозиція «універсальне / національне» в етнопсихологічних вимірах / Я. Герасим // Вісник Львівського університету. – 2007. – Вип. 31. – С. 131 – 139.
6. Ивлева А. Ю. Роль читателя в создании художественного пространства текста / А. Ю. Ивлева // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 37 – 42.
7. Копистянська Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу [Електронний ресурс] / Н. Копистянська, Н. Григораш // Слов'янські літератури : доп. XIII Міжнар. конгр. славістів (Льобляна, 15 – 21 серп. 2003 р.). – К., 2003. – С. 5 – 35. – Режим доступу : <http://www.rastko.rs/rastko/delo/11892>.
8. Олійник С. М. Інтертекстуальні та жанрово-стильові параметри фантастики Олеся Бердника : дис. ... канд. філол. наук : спец. : 10. 01. 01 / Світлана Миколаївна Олійник. – К., 2009. – 167 с.

И. Гречаник. Многосубъектность как конструкт хронотопической полифонии в романах-феериях Олеся Бердника

В статье рассматривается проблема мультисубъектности как одного из важных конструктов хронотопической полифонии в фантастических произведениях Олеся Бердника. Автор статьи анализирует различные способы актуализации субъективных полей в хронотопических формах произведений писателя. В результате исследования установлено, что фантастический хронотоп в романах Олеся Бердника обуславливает полисубъектные конструкции.

Ключевые слова: хронотоп, субъект, фантастическая проза, роман, нарративная стратегия.

I. Grechanyk. Poly-subjectivity as a construct of chronotopic polyphony in the fairy-novels by Oles Berdnyk

The paper deals with the problem of poly-subjectivity as one of the constructs of chronotopic polyphony in Oles Berdnyk's science fiction. The author of the article analyses the different ways of subjective manifestations in chronotopic forms of the writer's works. In the issue of the research it is found out that fantastic chronotop determines poly-subjective constructions in the novels by Oles Berdnyk.

Key words: chronotop, subject, science fiction prose, novel, narrative strategy.